

О. С. ЛОТЮК

Ольга Степанівна Лотюк, кандидат юридичних наук, доцент, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДО ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ

Проблематика дослідження полягає в аналізі взаємозв'язку громадянського суспільства і держави. Загальноприйнятим є те, що громадянське суспільство можливе лише у поєднанні із правовою державою. Конституція України, яка характеризує українську державу як правову, не використовуючи термін «громадянське суспільство» жодного разу, є основним джерелом його утворення. Такий висновок робимо на підставі аналізу положень статті 1 Конституції України, у якій закріплено правові основи та складові елементи українського громадянського суспільства, його конституційно-правові характеристики.

Громадянське суспільство є настільки багатоаспектним феноменом, що його дослідженням займаються вчені не лише різних спеціальностей, а й різного фаху.

Протиставлення категорій «громадянське суспільство» і «державна» традиційно було об'єктом дослідження у філософії, соціології, політології. У межах філософської науки проблематика громадянського суспільства досліджувалася в контексті соціокультурних аспектів розвитку (Р. А. Черноног), громадянського суспільства як ідеї та механізму її здійснення (О. В. Горбань), вчення про громадянське суспільство в контексті філософії права Гегеля (А. С. Пашков), соціально-філософського аналізу світоглядних версій та історичного втілення (Я. І. Пасько), базових цінностей становлення громадянського суспільства в Україні (О. В. Ременець) тощо.

Дослідження громадянського суспільства в політичній науці здійснювалося в межах трьох спеціальностей (23.00.01 – теорія та історія політичної науки; 23.00.02 – політичні інститути та процеси; 23.00.03 – політична культура та ідеологія). Аспектами дослідження сфери громадянського суспільства ставали питання механізму взаємодії влади і громадянського суспільства (М. А. Бойчук); становлення, функціонування та перспективи розвитку громадянського суспільства (О. Г. Чувардинський); роль інституту адвокатури в реалізації правозахисної функції громадянського суспільства (А. В. Кузьмініх); мас-медіа в процесах демократичних трансформацій українського суспільства (О. М. Гриценко), інституціоналізація громадянського суспільства як чинник формування демократичної політичної стабільності в сучасній Україні (О. В. Карчавська), громадські організації як чинник становлення громадянського суспільства (А. В. Матвійчук) та ін.

Останнім часом громадянське суспільство ставало предметом дослідження в межах державного управління. О. В. Літвінов провів ґрунтовне дослідження діяльності органів місцевого самоврядування з реалізації державної регуляторної політики. Партнерські відносини між владою та «третім сектором» у соціальній державі проаналізувала Н. В. Калінкіна.

Крім того, в юридичній науці громадянське суспільство досліджується в межах спеціальності 12.00.12 – філософія права. Так, В. О. Нечипоренко зробив філософсько-правовий аналіз легітиматії правової держави.

Останнім часом почали з'являтися дослідження громадянського суспільства як цілісного явища, а не за окремими його інститутами у контексті конституційного права. Так, П. М. Любченко в дослідженні «Місцеве самоврядування в системі інститутів громадянського суспільства: конституційно-правовий аспект» розглянуто поняття і структуру громадянського суспільства комплексно, конституційні засади функціонування його інститутів, детально досліджено лише конституційно-правовий статус місцевого самоврядування як основоположного інституту громадянського суспільства.

Питання окремих інститутів громадянського суспільства досліджує В. І. Кафарський у роботі «Конституційно-правове регулювання організації та діяльності політичних партій в Україні».

Абасов Гафіс Гасан Огли в дисертації «Гарантії прав місцевого самоврядування в Україні: питання конституційної модернізації» досліджує питання окремого інституту громадянського суспільства, не розкриває поняття «конституційно-правові основи (засади) громадянського суспільства».

Окремі аспекти конституційного регулювання засад громадянського суспільства не на рівні дисертаційних досліджень розглядали К. А. Бабенко, Ю. Г. Барабаш, Я. О. Кагяк, А. Р. Крусян, П. М. Рабінович, В. В. Речицький, О. В. Скрипнюк, С. М. Тимченко, Ю. М. Тодика, В. Л. Федоренко.

Отже, єдиним комплексним дослідженням у вітчизняній конституційно-правовій науці на рівні докторського дослідження в Україні є робота П. М. Любченка, присвячена конституційно-правовим основам розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства¹. Однак і дотепер не розкрито поняття конституційно-правових засад (основ) розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні.

Останнім часом все частіше юристи розмірковують над питаннями взаємодії громадянського суспільства і держави.

Держава є певною формою, оболонкою громадянського суспільства, яка забезпечує його збереження і стабільність. Держава повинна створювати умови для функціонування громадянського суспільства. Рух до громадянського суспільства – це закономірний етап розвитку сучасної цивілізації. Інтерес до дослідження у вітчизняному правознавстві категорій «громадянське суспільство», «громадянська активність», «громадянська солідарність» відродився з початку 1990-х і набув особливої актуальності в часи сьогодення. Однак спостерігається неоднорідність понять громадянського суспільства і підходів до його аналізу.

Конституційна демократія є політичним буттям конституційних норм. Але що таке громадянське суспільство? Чи є воно в Україні? Громадянське суспільство міф чи реальність? Одні вчені уявляють громадянське суспільство як суму всіх «недержавних» думок і дій громадян, їх здатність до самоорганізації. Іншими словами: держава – це одна сфера, а громадянське суспільство – це зовсім інша сфера. Інші вчені характеризують громадянського суспільства обмежують аналізом різних приватних, хоча і важливих сфер політичного життя.

У результаті громадянське суспільство подрібнюється до десятків і сотень елементів – партійних, професійних, сімейних, групових тощо.

І на останок, панує точка зору про те, що в Україні відсутнє і ніколи не буде громадянського суспільства.

На нашу думку, не дивлячись на певні труднощі, в Україні є і буде розвиватися громадянське суспільство. Міра свободи волі такого суспільства, можливість його впливу на державу і політичне життя країни – саме з такого боку в межах предмету конституційно-правового регулювання необхідно досліджувати громадянське суспільство.

У науковій літературі поняття «громадянське суспільство» використовується в різних значеннях. Громадянське суспільство розуміють і як деяку якість цілісної національної макроспільноти, яка включає державу, або як специфічну частину, в певній мірі протилежну (протипоставлену) державі.

Згідно першого визначення, громадянське суспільство є синонімом відкритого демократичного суспільства. Тобто мова йде про певний тип суспільства. Інше розуміння громадянського суспільства – це сукупність певних елементів, які забезпечують відкритість, демократичність і «громадськість» певного суспільства. Соціально-політичне розуміння громадянського суспільства – це специфічні суспільні інститути, а у випадку їх відсутності або нерозвиненості – соціальні структури (організації), на основі яких такі інститути можуть сформуватися. Цей підхід є загальноприйнятим і причини не сприймати такий підхід відсутні. В іншому випадку, під громадянським суспільством розуміють сукупність соціальних суб'єктів, які наділені певною внутрішньою свободою, відповідальністю і високим моральним духом.

Так, наприклад, Ю. О. Тихомиров пропонує вести мову про «саморозвиток» держави як складної системи, у якій консолідуєчими повинні бути національно-державна ідея і концепція². Як зазначає Г. Н. Манов, громадянське суспільство з його довірливими відносинами і багатьма іншими правовими зв'язками не зможе сформуватися навіть у своїй основі, якщо правова ідеологія не займе певне місце і не отримає своїх нездоланих «жерців»³.

Отже, мова йде не про характеристику формального статусу громадян, а про характер духовних та недержавних зв'язків особистостей в одній державі у певний історичний період. Громадянське суспільство можна визначити як цілісну суспільну систему, яка характеризується розвиненістю ринкових відносин, наявністю соціальних класів та прошарків, які мають власні, що не залежать від держави, джерела існування; економічною свободою виробників, наявністю політичних, соціальних та особистих свобод громадян, демократизмом політичної влади, верховенством права у всіх сферах суспільної діяльності, включаючи державну. Зв'язки між людьми – це зв'язки морально-духовної солідарності. Саме суспільство вільних, активних і відповідальних особистостей і є реальне, існуюче, а не міфічне громадянське суспільство.

За останні роки склалися певні основи громадянського суспільства. Економічні підвалини – це рівність усіх форм власності, ринкові відносини. Саме такі економічні засади є основою для виникнення середнього класу з активних, самостійних і відповідальних людей. Політичним підґрунтям для виникнення та функціонування громадянського суспільства є розподіл влади, політичний плюралізм, доступ громадян до участі в державних і суспільних справах, свобода слова. У духовній сфері – це відсутність монополії, єдиної ідеології і світогляду, свобода совісті та віросповідання.

Громадянське суспільство являє собою сукупність відносин та інститутів, які функціонують незалежно від політичної влади і можливості впливати на неї. Необхідною умовою функціонування такого суспільства є існування автономних соціальних факторів і типів особистості. Особистість з такими рисами характеру як достатня автономність від держави, здатність конструктивно взаємодіяти з іншими особистостями заради спільної мети, а також здатність підкоряти приватні інтереси загальним благам, які виражені правовими нормами. Між характером суспільного устрою і домінуючим типом особистості існує двосторонній зв'язок. З одного боку, для формування спільноти вільних громадян потрібні відповідні інституційні передумови, з іншого боку – для існування громадянського суспільства необхідним є існування відповідного типу громадян. Аналогічний характер має співвідношення громадянського суспільства і правової держави⁴.

Проблема взаємозв'язку волі володаря та його підданих. Ще Аристотель у «Політиці» обґрунтував тезу про те, що поза полісу людина не може бути людиною, тому що за своєю природою людина є істотою політичною, а та людина, яка живе поза державою або є нерозвиненою істотою або надлюдиною.

3 листопада 2007 року в Україні реалізується державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства. Ця політика започаткована розпорядженням Кабінету Міністрів України про затвердження Концепції сприяння органами влади розвитку громадянського суспільства (№ 1035-р від 21 листопада 2007 року).

Отже, який досвід отримує громадянин із спілкування з власною державою? Перший погляд – чисто негативний: він в основному взагалі не має ніякого досвіду. Його повсякденна робота проходить поза контактом з державою. Він її не бачить. І все ж держава – усюди проникаюча як повітря, громадянин його не бачить, але дихає повітрям, яке пронизане правовим порядком, який обмежує його зовнішні дії. Якщо він захоче побачити державу, то для цього є особливий спосіб: вчинити правопорушення. От перший образ, у якому держава являється індивіду – у вигляді примусу, який обмежує його повну свободу⁵.

Різні вчені по-різному давали визначення держави. Так, Гегель свого часу вважав, що держава – це не вище втілення ідей; держава – це і не певна верховна особистість; держава є ні чим іншим як органом, якому надано право використовувати владу і примус, орган, до якого входять експерти в галузі суспільного порядку і благоустрою, – інструмент на службі у людини⁶.

К. Маркс розглядав державу як диктатуру економічно пануючого класу, він був прибічником підвладності, підпорядкування держави суспільству. Свобода полягає в тому, щоб перетворити державу із органа, який стоїть над суспільством, в орган підпорядкований повністю суспільству⁷.

Правову державу в сучасному розумінні можна охарактеризувати як таку організацію політичної влади, яка створює умови для найбільш повного забезпечення прав та свобод людини і громадянина⁸. У наш час державу, в якій забезпечується верховенство права, найвищий рівень гарантій прав людини, незалежність судів, демократизм формування органів влади, соціальна захищеність людей правомірно називають правовою⁹. Таке теоретично правильне визначення держави має природно-духовне схвалення. Природні норми допускають державне утворення, навіть існує в цьому потреба, щоб реально здійснювати виховання громадян. Іншими словами, у поняття «природна норма» входить поняття «держава», яка має бути правовою, оскільки заснована на природному праві¹⁰.

Одна з аксіом традицій свободи полягає в тому, що обмеження свободи людини допустиме лише заради загального інтересу суспільства¹¹.

В основу ж нової правової доктрини має бути покладена протилежна – людиноцентристська ідеологія, згідно з якою держава повинна, умовно кажучи, «служити» інтересам громадян (тобто діяти на «благо людини») – шляхом всебічного забезпечення пріоритету її прав, свобод та законних інтересів у сфері діяльності публічної адміністрації.

Цей крок цілком відповідає загальній тенденції сучасного розвитку державно-правової науки та практики, згідно з якою сьогодні відбувається своєрідний «людиноцентристський поворот» вітчизняного праводержавознавства¹². Україні потрібна ефективна інституціоналізація (організація виконання) державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства? Як це зробити? Відповідь на це питання дають розробники Зеленої книги «Визначення моделі інституційного забезпечення формування та реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства». Автори документа представляють варіанти організації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства на основі персональної відповідальності, комплексності та скоординованості¹³.

У країнах розвинутої демократії громадянське суспільство як сфера самоорганізації громадян виступає в ролі партнера держави у вирішенні соціальних та інших суспільних проблем шляхом: надання соціальних послуг громадян; проведення консультацій та участі у виробленні ефективних рішень; поширення благодійництва та надання адресної та оперативної благодійної допомоги; здійснення громадського контролю за владою та боротьби із корупцією. Громадянське суспільство визначає як цілісну суспільну систему, яка характеризується розвиненістю ринкових відносин, наявністю соціальних класів та прошарків, які мають власні, що не залежать від держави джерела існування; економічною свободою виробників, наявністю політичних, соціальних та особистих свобод громадян, демократизмом політичної влади, верховенством права у всіх сферах суспільної діяльності, включаючи державу.

Оцінка системи взаємовідносин держави і громадянського суспільства передбачає не лише розгляд конституційно-правового механізму взаємовідносин, але і точну фіксацію історичного моменту, а також розуміння прогнозування перспектив взаємодії громадянського суспільства і держави.

Конституція повною мірою закріплює положення про те, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності (ч. 1 ст. 15). Крім того, держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності й господарювання, соціальну спрямованість економіки; рівність усіх суб'єктів права власності перед законом (ч. 4 ст. 13).

У той же час, виходячи із концепції відповідальності держави за соціально-економічний розвиток, можна відмітити певну недостатність конституційно-правових основ у регулюванні економічних процесів у державі.

Таким чином, у питанні співвідношення людини і держави громадянське суспільство було історично поставлене як найбільш розумна й доцільна організація людського буття для усунення протиріч. У всіх основних моделях і концепціях чітко домінував головний лейтмотив – власність і відмова держави від претензій на роль єдиного «організатора і координатора», від намагання тримати у своїх руках всі соціальні нитки та зв'язки. Громадянське суспільство є суспільством з розвиненими економічними, політичними, правовими, культурними відносинами між його членами, яке є незалежним від держави, але знаходиться з нею у певній взаємодії.

- ¹ Любченко П. М. Місцеве самоврядування в системі інститутів громадянського суспільства: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / П. М. Любченко; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х. : Б. в., 2008. – С. 5, 10.
- ² Тихомиров Ю. А. Государство на рубеже столетий // Государство и право. 1997. – № 2. – С. 26.
- ³ Манов Г. Н. Признаки государства: новое прочтение // Политические проблемы теории государства. – М., 1993. – С. 42.
- ⁴ Партнерські відносини між владою та «третім сектором» у соціальній державі: автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління : 25.00.02 / Н. В. Калінкіна ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харк. регіон. ін-т держ. упр. – Х. : [б. и.], 2008. – С. 18–19.
- ⁵ Челлен Р. Государство как форма жизни / Рудольф Челлен; [пер. с швед. и примеч. М. А. Исаева; предисл. и примеч. М. В. Ильина]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – С. 52–53.
- ⁶ Маритен Ж. Человек и государство / Пер. с англ. Т. Лифинцевой. – М.: Идея-Пресс, Дом Интеллектуальной книги, 2000. – С. 57.
- ⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 19. – С. 26.
- ⁸ Основы теории права и государства в вопросах и ответах: Учеб. пособ. / Под ред. проф. А. С. Васильева. – Х.: ООО «Одиссей», 2002. – С. 185.
- ⁹ Сиренко В. Ф. Государство: демократическое, правовое, социальное (Очерки. Дискуссионные вопросы). – К.: Институт государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, 2013. – С. 103.
- ¹⁰ Сливка С. С. Філософія права: [Навчальний посібник] / Степан Степанович Сливка. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 243.
- ¹¹ Хайек Фридрих Август фон. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Фридрих Август фон Хайек; пер. с англ. Б. Пинскера и А. Кустарева под ред. А. Куряева. – М.: ИРИСЭН, 2006. – С. 349.
- ¹² Авер'янов В. Оновлення доктринальних засад українського адміністративного права у світлі євро інтеграційних вимог / Юридична Україна. – 2010. – № 3. – С. 5.
- ¹³ Як організувати державну політику сприяння розвитку громадянського суспільства / [М. В. Лациба, О. С. Хмара, А. О. Красносільська та ін.]; Укр. незалеж. центр. політ. дослідж. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 6–8.

Резюме

Лотюк О. С. До питання співвідношення громадянського суспільства і держави.

У статті здійснюється аналіз взаємозв'язку громадянського суспільства і держави. Робиться висновок про те, що громадянське суспільство можливе лише в поєднанні з правовою державою. Конституція України закріпила правові засади становлення громадянського суспільства, які є підґрунтям для подальшого розвитку законодавства й визначення правового статусу його інститутів, форм і методів їх взаємного впливу, створення ефективного механізму стримувань і противаг не лише в системі державної влади, а й у громадянському суспільстві в цілому. Фундаментом концепції побудови в Україні громадянського суспільства має стати консенсус щодо основних цілей, цінностей і напрямів розвитку політичного устрою. Не з'ясовано питання меж конституційного закріплення конституційно-правових основ розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні. Конституція України є основним джерелом утворення українського громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, правова держава, суспільні інтереси, конституційно-правова норма.

Резюме

Лотюк О. С. К вопросу соотношения гражданского общества и государства.

В статье проводится анализ взаимосвязи гражданского общества и государства. Делается вывод о том, что гражданское общество возможно только в сочетании с правовым государством. Конституция Украины закрепила правовые основы становления гражданского общества, которые являются основой для дальнейшего развития законодательства и определения правового статуса его институтов, форм и методов их взаимного влияния, создание эффективного механизма сдержек и противовесов не только в системе государственной власти, но и в гражданском обществе в целом. Фундаментом концепции построения в Украине гражданского общества должно стать консенсус относительно основных целей, ценностей и направлений развития политического строя. Выявлены вопросы границ конституционного закрепления конституционно-правовых основ развития и функционирования гражданского общества в Украине. Конституция Украины является основным источником образования украинского гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, правовое государство, общественные интересы, конституционно-правовая норма.

Summary

Lotiuk O. The relation between civil society and state.

The article is an analysis of the relationship of civil society and the state. Assessment of the relationship between the state and civil society requires not only consideration of the constitutional and legal mechanism for the relationship, but also a record of the exact historical moment, as well as forecasting the prospects for understanding interaction between civil society and the state. The state, which ensures the rule of law, guarantees the highest level of human rights, judicial independence, democratic formation of governments, social security legal persons called law-governed state. The conclusion is that civil society is only possible in combination with state of law. Constitution of Ukraine secures legal basis of civil society, which is the basis for further development of law and the legal status of its institutions, forms and methods of their mutual influence, creating an effective system of checks and balances in the system not only government, but also in civil society as a whole.

Key words: civil society, state, legal state, public interests, constitutional and legal mechanism for the relationship, constitutionally-legal norm.

Отримано 18.06.2014